

взаимодействие различных правовых явлений, таких как правотворчество, правоприменение, юридическая ответственность.

Ключевые слова: функция, государство, коммуникация, информация, коммуникационная функция.

Fedorkin D. The communication function of the state: theoretical and legal analysis

In this article the author tried to make a theoretical and legal analysis of the communications functions of the state. The author emphasizes that communication is one way to obtain adequate and accurate information to government. Also indicated that the communication function provides the interconnection and interaction of various legal phenomena, such as law-making, law enforcement, legal liability.

Key words: function, state, communication, information, communication function.

УДК 321 (091); 340 (091); 342 (092)

*Леся Вікторівна Худояр,
провідний інженер
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

ДЕІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВІ ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1648–1676 рр.

Деінтеграційні процеси в українському праві часів Української національної революції 1648–1676 рр. були зумовлені декількома чинниками.

Під час Української національної революції 1648–1676 рр. на території сучасної України оформилося декілька фактично автономних козацьких державних утворень — Запорозька Січ, Гетьманщина, території козацьких полків Правобережної України та Слобожанщини. Існували суттєві відмінності систем джерел права та змісту норм права у цих державних утвореннях.

Право козацько-гетьманської доби мало партикулярний характер. Партикулярне право, на відміну від загального права, регулює правове життя окремих регіонів, місцевостей, міст або окремих станів, класів, груп населення у конкретних місцевостях, містах і населених пунктах. Тому коло джерел права та зміст правових норм, які визначали правовий статус кожної із груп українського населення на територіях Правобережної і Лівобережної України, Слобожанщини, Запорозької Січі, а також окремих населених пунктів у багатьох випадках суттєво різнилися.

Зокрема, населення України поділялося на: 1) стани: козаків, селян, міщан і духовенство; 2) правлячу верхівку — козацька старшина, міський патриціат (у містах з магдебурзьким правом) та чернь (рядові козаки, селяни, міське населення, яке не мало міського громадянства); 3) олігархів (великі землевласники, багаті купці та багаті представники церковної ієрархії), середній клас (ремісники, промисловці, селяни-землевласники, торгівці тощо), бідноту (безземельні козаки та селяни, наймані робітники тощо) та особисто залежних людей (кріпаки, «піддані», «послушні» тощо).

Такий поділ, зумовлений особливостями структури українського суспільства та її еволюцією протягом XVII–XVIII ст., не зовсім збігається із класичним розумінням станової організації суспільства, оскільки в межах одного стану перебувають різні за майновим, політичним та юридичним статусом групи населення. Така ситуація спостерігалася включно до 1783 р., коли актами Катерини II було юридично оформлено кріпосне право і посполиті були остаточно закріпачені,

а ті, що лишилися на Запоріжжі — перетворені на військових поселенців, державних селян та поміщицьких кріпаків.

Іншими важливими чинниками, що зумовили деінтеграційні процеси в українському праві козацько-гетьманської доби, були: а) політичні наслідки розпаду Речі Посполитої внаслідок української національної революції; б) протистояння католиків, уніатів та православних; в) розвиток капіталістичних відносин і ринкової економіки та руйнування традиційного станового поділу суспільства; г) оформлення козацької спільноти як окремого привілейованого владарюючого стану українського суспільства.

На жаль, обсяг статті не дозволяє докладно висвітлити особливості систем джерел права всіх зазначених автономних державних утворень. Тому зупинимося на основних державних утвореннях — Гетьманщині та Запорозькій Січі.

Особливості правової системи Гетьманщини, як зазначає К. Віслобоков, коріняться у наступності русько-литовсько-польської правової традиції як органічної частини західноєвропейської традиції права, відмінної від правової системи Московської держави, яка не знала поняття свободи, заснованого на праві власності. Правова система Гетьманщини ґрунтувалася не на звичаї і звичаєвому праві, а на писаних джерелах права Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та джерелах міського права німецького та польського походження [1, с. 352, 354–357].

Систему джерел права Гетьманщини становили такі письмові акти:

а) так звані «попередні права» — джерела польсько-литовського походження (Литовський статут у третій редакції 1588 р., «скасований козацькою шаблею», але повернений до вжитку з 60-х років XVIII ст., а також збірники магдебурзького та хелмінського (кульменського) права, які не було скасовано під час національної революції 1648–1676 рр.: дві праці П. Щербича *«Speculum Saxonum albo prawo saskie i majdeburskie porządkiem abecadła z łacinskich i niemieckich egzemplarzów zebrane, a na polsky język z pilnoscia i wiernie przelozone»* та *«Jus municipale, to jest prawo miejskie majdeburskie nowo z łacinskiego i z niemieckiego języka na polsky język z pilnoscia i wiernie przelozone»*; *«Prawo Chelminskie»* П. Кушевича; низку трактатів Б. Проїцького *«Porzadek sadow i spraw miejskich prawa Majdeburskiego»* (1559 р.), *«Artykuly prawa Majdeburskiego ktore zowe Speculum Saxonum z Lacinskigo Języka na Polskie przelozone»* (1559 р.), *«Ten Posterek wybran jest z praw cesarskich, ktory Karalus V cesaruz Kezal wydac po wszystkich swoich panstwiech ktorym sie nauka daje, jako w tych sadziech a sprawach okolo karania na gardle albo nazdrowin sedziowie i kazdy urzad ma sie zachowac i postepowac wedle boyazni bozej, sprawiedliwe, pobożnie, roztropnie i nieszwaplinie»* (1582 р.), *«Tytuly prawa Majdeburskiego do Porzadku i do Artykulow, pierwej po polsku wydanych w sprawach tego czasu nawiecej kłopotnych z tegoz prawa magdeburskiego przydane»*, *«Obrona sirot i wdow opiekuno i kuratorum to jest marnotrawcow, głuchych, niemych, od rozumu odesrlych, starych, mlodych, lat y baczenia nie maiacych i innych niedoleznych ludzi»*; *«Enchiridion aliquot locorum communium Juris Magdeburgensis»* (1557 р.) Й. Церазіна; праці Б. Карпцова *«Practicacae Novae Imperialis Saxocae rerum criminalium»*, *«Processus Juris in foro Saxonica»* (1657 р.), *«Practicacae Novae Imperialis Saxocae rerum criminalium Benedicti Carpzovii synopsis absoluta»* (1635 р.), *«Definitiones forenses ad Constituones Elektrorales Saxonicas»* (1638 р.); *«Juris provincialis quod Speculum Saxonum vulgo muncupatur, libri tres»* (1602 р.) М. Яскера. Ці праці широко використовувалися у судовій і юридичній практиці органів міського самоврядування та судівництва;

б) акти військової адміністрації Гетьманщини (генерального, полкових і сотенних урядів) — універсали, накази, листи, ордери тощо;

в) гетьманські статті та міжнародні договори;

г) акти органів влади Московської держави (грамоти царів, ордери, листи, укази, інструкції тощо);

г) джерела церковного права (монастирський устав, номоканони, або «кормчі книги», правила святих апостолів, царські укази тощо).

Слід зазначити, що характерною рисою більшості правових актів, виданих гетьманами, генеральною старшиною, полковниками і сотниками (очільниками адміністрації територіальних одиниць Гетьманщини — полків і сотень) є їх переважно індивідуальний характер.

До таких актів можна віднести численні стверджувальні (підтверджувальні), оборонні, дозвільні універсали, акти про надання, а також накази гетьманів і старшини. Ці акти не містили

норм абстрактно-узагальненого змісту та загальної дії, а містили «модель» конкретного рішення або «індивідуальні правила поведінки» [2, с. 69–74].

Так, в універсалі гетьмана Б. Хмельницького (червень 1656 р.) йдеться про взяття під Гетьманську протекцію А. Вольської та її зятя Т. Биковського [3, с. 423]. Наприклад, в універсалі гетьмана Ю. Хмельницького про надання грецьким купцям права безмитно торгувати в Малоросії та судитися своїм судом від 23 листопада 1653 р. зазначалося, що «панам полковникам, осавулам, сотникам, отаманам, всьому старшому і молодшому війську, його царської величності Запорізького, а також ратним государевим людям начальним і під началом перебуваючим, отаманам городовим, війтам, бургомістрам, і всім іншим службовцям та посадовцям, які мають знати, що гетьман дозволив купцям грецьким на всіх землях України вільну торгівлю в українських, литовських і подільських містах і містечках, на ярмарках і торгах усілякими товарами. ...і щоб ніхто жодних їм перешкод не чинив під загрозою покарання військового» [4, с. 395–396].

Гетьманом І. Виговським 20 травня 1658 р. було надано оборонний універсал Київському Пустинному монастиреві на маєтність Конончу, містечко Михайлівку та інші володіння [3, с. 426], а також оборонний універсал цьому ж монастирю на Кучуків острів, захоплений переяславським полковником Я. Сомком [3, с. 428].

Універсалом стародубського полковника Г. Карповича від 3 січня 1680 р. було надано виключне право смоляникам міста Новгородка на продаж у місті солі у роздріб та заборонено московським купцям торгувати сіллю у роздріб, а тільки оптом під страхом втрати ними товару [3, с. 617].

Показовим є той факт, що навіть норми фінансового права мали переважно характер індивідуальних приписів і привілеїв. Таке становище, на нашу думку, пояснюється декількома причинами: нерозвиненістю системи законодавства, зокрема відсутністю нормативних актів загального характеру, адже перші спроби створення українських кодексів розпочалися лише у другій чверті XVIII ст.; відсутністю поділу правових актів на закони та підзаконні акти та законодавчо закріпленої регламентації нормотворчої діяльності; децентралізованим характером правового регулювання, яке здійснювалося фактично автономними суб'єктами, шляхом індивідуальних заборон, індивідуальних зобов'язань та індивідуальних дозволів.

Джерела права Запорозької Січі являли собою автономну підсистему діючої на той час на українських землях складної сукупності джерел права автономних державних козацьких утворень Гетьманщини, Правобережної України, Слобожанщини. Система джерел права Запорозької Січі складається з таких елементів: усні джерела права (правовий звичай, «печатки»); текстуальні джерела (письмові юридичні акти та нормативні договори); правосвідомість. Письмові юридичні акти за суб'єктами їх прийняття поділяються на такі групи: акти органів влади та посадових осіб Запорозької Січі; акти органів влади та посадових осіб Гетьманщини, Російської монархії та Кримського ханства; нормативні договори.

Найважливіше значення у системі джерел права Запорозької Січі мали правовий звичай, адміністративні акти та правосвідомість козаків. Звичаєві норми як автономна підсистема норм козацького права регулювали правові відносини козаків Запорозької Січі до XVIII ст. у сфері публічного й приватного права. Зокрема, виборчого, цивільного, кримінального, фінансового права, адміністративного процесу, юридичної відповідальності та судочинства, а також суспільні відносини, пов'язані з виборами військової адміністрації та військових суддів.

Джерелом права, на основі яких приймалися судові та адміністративні рішення, також була правосвідомість козаків, в основі якої лежали уявлення козаків про справедливість та моральні цінності. Судові вироки, рішення й ухвали у багатьох випадках розпочиналися словами: «З повеління пана кошового отамана...», навіть коли судову справу розглядав увесь Кіш [5, с. 143]. Утім, не можна вважати, що судові рішення були відображенням лише індивідуальної правосвідомості кошового отамана. Кошові постійно повинні були відкрито й справедливо, з погляду товариства, вирішувати судові справи, оскільки від кваліфікованого й мудрого рішення або вироку залежав авторитет і легітимність його влади. Тому рішення кошового (або зібрання) козацької старшини значною мірою було відображенням колективної правової свідомості козаків коша. Втім, у значній кількості випадків рішення переважно були формою відображення правової свідомості козацької старшини.

Тобто, на нашу думку, джерелом права тут безпосередньо була правосвідомість кошового отамана й січового товариства і лише опосередковано — норми звичаєвого права, правові уявлення

того часу та, можливо, норми правових актів польсько-литовської доби, що визнавалися легітимними козацьким загальом. Втім, сьогодні, через відсутність достатньої кількості письмових джерел, не віднайдено переконливих доказів, які б свідчили про безпосереднє запозичення чи рецепцію норм конкретних нормативних актів литовсько-польської доби у праві Запорозької Січі.

Ще одну групу джерел права Запорозької Січі становлять міжнародні договори, докладно на характеристиці яких не дозволяє зупинитися обсяг статті.

Розгляд цивільних, кримінальних справ та різних скарг і звернень у Запорозькій Січі переважно можна охарактеризувати як адміністративний процес, а рішення, що приймалися у результаті такого розгляду, мали характер адміністративних актів. Такі акти, хоча і були джерелами права, не містили норм абстрактно-узагальненого змісту та загальної дії, а містили «модель» конкретного рішення або «індивідуальні правила поведінки».

За формою вираження правові акти Запорозької Січі поділялися на усні та письмові. Переважали усні правові акти, які видавалися у Коші (особливо на початку існування запорозького козацтва), зокрема, мали поширення так звані «печатки». «Печатки» — це накази Коша, які розсилалися по паланкам і перевозам, за відсутності писарів, і складалися з печатки, наклеєної на воску або папері, зміст же їх передавався усно [6, с. 533–534]. Класифікувати ці акти не є можливим.

Отже, можна зробити такі висновки. За часів Української національної революції 1648–1676 рр. відбулося оформлення декількох, багато у чому автономних, систем джерел права, які регулювали правові відносини в автономних державних (чи квазідержавних) утвореннях — Запорозькій Січі, Гетьманщині, Правобережній Україні, Слобожанщині та містах, наділених правом самоврядування (магдебурзьким правом), зміст яких визначався декількома автономними суб'єктами правотворчості (Січове товариство; Генеральний, полкові та сотенні уряди Гетьманщини; полкові і сотенні уряди Слобожанщини й Правобережної України; органи міського самоврядування тощо). Кожна із цих підсистем джерел права мала свої особливості. Якщо система джерел права Гетьманщини складалася із письмових правових актів, то джерелами права часів Української національної революції 1648–1676 рр. у Запорозькій Січі були переважно усні правові акти (правові звичаї, печатки). Запорожці керувалися не писаними законами, а «стародавнім військовим звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом», а правові уявлення виводилися з народних та біблійних уявлень про добро і зло, свободу, справедливість та рівність усіх перед Богом.

Список використаних джерел

1. *Віслобоков К. А.* Деякі аспекти правової системи Гетьманщини і невідомий список нормативної збірки XVIII ст. / К. А. Віслобоков // До джерел : зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя / ред. І. Гирич. — К. ; Л. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2004. — Т. 2. — С. 351–376.
2. *Минникес И. А.* Об индивидуальной правовой норме и индивидуальном правовом регулировании / И. А. Минникес // Российский юридический журнал. — 2009. — № 5. — С. 69–74.
3. *Універсали Івана Мазепи.* 1687–1709. — К. ; Л. : НТШ, 2006. — Ч. II.
4. *Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов.* — К., 1898. — Т. 3.
5. *Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Ін-т історії України, НДІ козацтва.* — Т. 1 / В. А. Бrehуненко та ін. — К. : Києво-Могилянська академія, 2006. — 800 с.
6. *Скальковский А. О.* К истории запорожья. Внутренние распоряжки // Киевская старина. — Киев : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. — Т. 4. — С. 527–539.

Худояр Л. В. Деінтеграційні процеси в українському праві часів Української національної революції 1648–1676 рр.

Висвітлюються чинники, що зумовили деінтеграційні процеси в українському праві часів Української національної революції 1648–1676 рр. Розглядаються особливості систем джерел права автономних державних утворень — Гетьманщини та Запорозької Січі. Звертається увага на місце і роль норм усного звичаєвого права та писаних джерел права. Зазначається, що характерною рисою більшості

правових актів, виданих військовою адміністрацією Гетьманщини, є їх переважно індивідуальний характер.

Ключові слова: Українська національна революція 1648–1676 рр., Гетьманщина, Запорозька Січ, система джерел права, норми звичаєвого права, усні і писані правові акти, індивідуальні правові акти.

Худояр Л. В. Деинтеграционные процессы в украинском праве времен Украинской национальной революции 1648–1676 гг.

Освещаются факторы, обусловившие деинтеграционные процессы в украинском праве времен Украинской национальной революции 1648–1676 гг. Рассматриваются особенности систем источников права автономных государственных образований — Гетманщины и Запорожской Сечи. Обращается внимание на место и роль норм устного обычного права и писаных источников права. Отмечается, что характерной чертой большинства правовых актов, изданных военной администрацией Гетманщины, является их преимущественно индивидуальный характер.

Ключевые слова: Украинская национальная революция 1648–1676 гг., Гетманщина, Запорожская Сечь, система источников права, нормы обычного права, устные и писанные правовые акты, индивидуальные правовые акты.

Hudoyar L. The processes of the deintegration in Ukrainian law in era of the Ukrainian national revolution 1648–1676

Highlights the factors that will determine the processes of the deintegration in Ukrainian law in era of the Ukrainian national revolution 1648–1676. The features of the sources of law autonomous public entities — Hetman and the Zaporozhzhya Sich. Attention is drawn to the place and role of customary law norms oral and written sources of law. It is noted that a feature of most legal acts issued by the military administration of the Hetman is their most individual character.

Key words: Ukrainian national revolution 1648–1676, Hetman, Zaporozhzhya Sich, the system of sources of law, customary law, oral and written acts, individual acts.

УДК 340.1

*Наталія Володимирівна Червінська,
здобувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАКОНОДАВСТВА ТА ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

Зовнішньополітичний курс України як правової держави, спрямованої на вступ до Європейського Союзу (далі — ЄС), безпосередньо пов'язаний з удосконаленням національного законодавства у розрізі європейських цінностей.

Дієвість реформування правової системи України значною мірою залежить від врахування основних правових цінностей, напрацьованих людством. Зокрема, це впливає на ефективність входу України в європейський правовий простір. Важливу роль у цих процесах відіграють європейські цінності, основне місце серед яких посідають загальнолюдські принципи права. Приведення у відповідність до міжнародних, зокрема європейських, стандартів правової системи України впливатиме на ефективність її розвитку загалом та правового регулювання зокрема. Тому однією з головних проблем сьогодення є утвердження принципів, норм і цінностей європейської цивілізації.